

HANS DERNSCHWAM KÖNYVEI KÖZÖTT

HERMANN ZSUZSANNA

Nem tagadom, amikor 1964-ben Bécsbe mentem, hogy a Nationalbibliothek egyik 16. századból fennmaradt könyvgyűjteményében az eredeti tulajdonosnak, Johannes Dernschwamnak széljegyzeteit keressem, azt reméltem, kincsekre fogok bukkanni. Nem teljesen alaptalanul: találtak már eddig is értékes adatokat e könyvek lapjain, régóta tudták, hogy Dernschwam szívesen rögzítette írásban az olvasottakkal kapcsolatos asszociációit. Dernschwam életének és működésének első komoly, mindmáig legalaposabb kutatója, Franz Babinger, már 1912-ben sürgette e könyvek rendszeres átvizsgálását.¹ Ha ez nem is történt meg, az eddig felfedezett bejegyzések őt igazolják: adalékokat szolgáltatnak nemcsak magának Dernschwamnak, hanem egyes, vele kapcsolatot tartó humanistáknak életéhez, működéséhez is, fényt vetettek egy-egy könyv, kézirat sorsára.² Mindaz, amit Dernschwam tevékenységéről, gondolat- és ismeretvilágáról tudtam, csak fokozta várakozásomat és az eredménybe vetett hitemet.

¹ F. Babinger: Hans Dernschwam, ein Kleinasienforscher des 16. Jahrhunderts. = Deutsche Rundschau für Geographie. 35. Jg. 1912/13. 546. l. – 1523-ban, Dernschwam törökországi naplójához írt bevezetésében, Babinger megismételte e felszólítását. Ld.: Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Hrsg. und erläutert von Franz Babinger. München – Leipzig, 1923. XXX. l.

² J. Stöffler 1532-es *Ephemerides*-ét (Jelzete: 72 V 32) Dernschwam bejegyzési naptárként használta; életének több eseményét csak e bejegyzésekből ismerjük. Hieronymus Balbira, Cuspinianusra és Angelus Cospusra vonatkozó adatokat írt Balbinak 1494-ben Bécsben kiadott epigrammagyűjteményébe és Diodorus Siculusnak Angelus Cospus fordításában 1518-ban Velencében megjelent művébe, az utóbbiból arról is értesülünk, hogy Angelus Cospus a Corvin-könyvtárból kapott kéziratokkal dolgozott (Jelzete: 28 A 55). Törökországi útjáról több görög kéziratot hozott, ezek megszerzésének módját mind a kéziratokban, mind az azok alapján kiadott könyvekben kifejtette. – Széljegyzeteire t.k. már életében fölfigyelték: Hieronymus Wolf, aki *Corpus historiae Byzantinae* c. gyűjteményében felhasználta a Dernschwam-féle kéziratokat, Zonaras művéhez 1556-ban írt előszavában idézte a fölhasznált kéziratra írt jegyzetét. A múlt században Ernst Birk, történész és 1844-től a Hofbibliothek dolgozója, majd 1871-től 1891-ig annak vezetője, foglalkozott Dernschwammal és könyvgyűjteményével, de kutatásainak eredményét nem publikálta; az általa gyűjtött anyag – köztük utalások Dernschwamnak 6, részben előbb említett, jegyzetekkel ellátott könyvére – a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött hagyatékában található. (Nachlass Birk. Nr. 158.) Babingeren kívül legutóbb Ankwicw-Kleehoven használta föl Dernschwam széljegyzeteit (ő találta meg a Diodorus kiadásba írt megjegyzést). Ld.: H. Ankwicw-Kleehoven: Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian, Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I. Graz – Köln, 1959. 123. l.

Nincs itt hely arra, hogy részletesen taglaljam Dernschwam életét, működését, a legkülönbözőbb tudományágaknak tett szolgálatait; az érdeklődőket mindenekelőtt Berlász Jenőhöz kell utasítanom, aki Dernschwam könyvtárának katalógusát alaposan és sokoldalúan elemző tanulmányában összefoglalta azt is, ami e könyvek gyűjtőjéről ezideig ismeretes.³ Szeretném azonban megmagyarázni, miért tartottam a magam részéről oly érdekesnek Dernschwam gondolat- és ismeretvilágát, meg szeretném indokolni, miért kerestem izgatottan véleményének megnyilvánulásait, és miért nem tartom, a valójában – be kell vallanom – csekély eredmény ellenére sem kárba vesztettnek a könyvei között töltött időt.

Dernschwam humanista képzettségű ember volt – a bécsi és lipcsei egyetemeken folytatta tanulmányait –, kapcsolatot vagy éppen barátságot tartott számos neves humanistával, Cuspinianusszal, Joachim Camerariusszal, Wolfgang Laziusszal, Sebastian Münsterrel, Taurinusszal, Caspar Bruschiusszal és másokkal, három évig, 1514 és 1517 között az ekkoriban Magyarországon működő olasz humanista, Hieronymus Balbi szolgálatában állott, készséggel közvetített könyveket, kéziratokat, és szenvedélyesen gyűjtötte azokat, néhány mű kiadásában is szerepet játszott, ókori feliratokra vadászott, humanista göggel értékelte a műveltséget, különösen a latin és görög nyelv ismeretét, mélyen beágyazódott tehát a 16. századi magyarnémet–cseh humanista világba, mégsem illik rá teljes mértékben a humanista megjelölés. Ennek kisebb részben oka az, hogy ő maga sohasem írt a nyilvánosság számára, nem volt tollforgató ember. Azt a két művét, amelyet az elmúlt 200 év során fedeztek föl, és nyomtattak ki, az 1553–55-ös törökországi útján készített naplóját és az 1563-ban papírra vetett besztercebányai memoárját, saját részére, illetve az utóbbit valószínűleg a besztercebányai városi tanács felkérésére írta.⁴ E német nyelven, mindenfajta rendszer és műgond nélkül – de, részben éppen ezért, rendkívül érdekesen és színesen – följegyzett tapasztalatokban, élményekben, emlékekben a humanista stílusnak, gondolati és írói módszernek kevés nyoma található. Bőségesen föllelhető viszont bennük az, ami elsősorban megkülönbözteti Dernschwamot humanista kortársaitól: írójuk szenvedélyes érdeklődése a gazdasági, társadalmi viszonyok, az élet apró mozzanatai, a köznapok valósága iránt, jártassága a gazdasági élet legkisebb részleteiben is.

Dernschwam ugyanis elsősorban gazdasági szakember volt, foglalkozása a gazdasági élethez, közelebbről a bányászathoz kötötte; hosszú éveken keresztül a Fuggerek *faktoraként* működött, amint ő maga állítja egyik széljegyzetében, több mint 35 évig ennek az augsburgi bankár-dinasztiának érdekeit képviselte Magyarországon; Budán, Erdélyben, majd Besztercebányán. Humanista és gazda-

³ Berlász Jenő: Dernschwam János könyvtára. = Magyar Könyvszemle. 1963. 4. sz. és 1964. 1. sz.

⁴ A törökországi naplót – kivonatossan és számos hibával – először H. Kiepert adta ki 1887-ben. A teljes kiadás F. Babinger érdeme (ld. 1. jegyzet). *A Beschreibung des Mitternhaus im Neusohl gelegen, sambt anderen, was sich in der Cron Hungarn zugetrag* először J. Chr. Engel *Geschichte des Ungrischen Reichs* c. művének 1. Theiljében jelent meg (Halle, 1797). Zivuska J. magyarrá is lefordította: A besztercebányai m. kir. erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke. Besztercebánya, 1906. Legújabb kiadása: P. Ratkoš: Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525–1526). Bratislava, 1957. 453–476. l.

sági képzettség, érdeklődés párosult ily módon benne, s ez a 16 századi Magyarországon oly ritka – és szerencsés – ötvözik teszi mindenekelőtt érdekessé, sőt izgalmassá ismeret- és gondolatvilágát.

Érdekes az egyetemes kultúra szempontjából nézve, de különösen izgalmas a 16. századi magyar társadalom, történelem, kultúra kutatói számára, hiszen Dernschwam ismeretanyagában tetemes helyet kapott a magyar élet. Túl azon, hogy élete nagyrészt – 1514-től, kisebb-nagyobb megszakításokkal, valószínűleg 1568-ban bekövetkezett haláláig – Magyarországon töltötte, és közben, természetéből fakadó kíváncsisággal, nyitott szemmel járt benne, foglalkozása megkövetelte, és egyúttal meg is könnyítette környezetének alapos megismerését. A Fuggerek szolgálata nem korlátozódott egyszerű üzleti ügyintézésre: a faktornak tájékoztatnia kellett az országtól távol élő gazdáit a gazdasági és politikai helyzet minden változásáról, olykor bonyolult tárgyalásokban képviselni őket, vizsgálnia kellett a bányamunkások helyzetét, és fürkésznie a politikai vezetők magatartását, szándékát, fel kellett mérnie a vállalkozást fenyegető veszélyeket és a védekezés lehetőségeit. A Fuggerekhez küldött jelentései így nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai szempontból is szerfölött fontos – és mindmáig ki nem aknázott – dokumentumai e kornak.⁵

Ez a kor pedig a magyar történelem egyik legbonyolultabb, a történetírás előmai napig számos kérdőjelet állító szakasza: a Mohácsot követő zűrzavaros évtizedek. Dernschwam kritikus pillanatban, az 1525 májusában kitört Fugger-ellenes fölkelés idején tűnt fel a budai Fugger-faktorátusban, majd részt vett azokban a tárgyalásokban, amelyek végül is az augsburgi bankárok győzelméhez vezettek: az 1526 áprilisában megkötött új szerződésben II. Lajos ismét bérbe adta a Fuggereknek – immár nem a Thurzókkal közösen – az észak-magyarországi bányákat, és kötelezte magát elszenvedett káruk megtérítésére. A 15 évre kötött szerződést 1527 márciusában elismerte az új király, Szapolyai János, akivel 1530–1531-ben Dernschwam a Fuggerek nevében az erdélyi sóbányák bérletéről is tárgyalt. 1541-ben további 5 évvel hosszabbították meg az észak-magyarországi bánya-bérletet, majd, amikor 1546-ban a Fuggerek végleg megszüntették azt, Dernschwam segédkezett a vállalkozás felszámolásában. Veszélyes és kusza években tevékenykedett tehát, a pártharcoktól szaggatott, töröktől támadott Magyarországon szerezte ismereteit a gazdasági és politikai helyzetről, a nép életéről, a politikai vezetők magatartásáról, jelleméről, a török veszély nagyságáról és a védekezés kilátásairól.

Ami ezideig ismereteiből, tapasztalataiból napfényre került, fölöttébb kritikus megfigyelőről árulkodik. Dernschwam a kívülálló szemével vizsgálta a magyar helyzetet, talán elsősorban nem azért, mert ő maga külföldi volt – a csehországi Brűxben született 1494-ben –, hanem, mert mindvégig külföldi gazdasági érdekeltiséget képviselt itt, az augsburgi bankárok nézőpontjából figyelte a magyarországi

⁵ Teljes egészében csak az 1528-ban Erdélyből adott jelentését adta ki és méltatta J. Strieder (Ein Bericht des Fuggerschen Factors Hans Dernschwam über den Siebenbürgener Salzbergbau um 1528. = Ungarisches Jahrbuch. 13. 1933. 260–290.) I. Számos jelentésére utal, és néhányból kivonatokat közöl G. Frh. v. Pölnitz. Ld.: G. Frh. v. Pölnitz: Anton Fugger. Tübingen. 1. Bd. 1958. 2. Bd. 1963. (Schwäbische Forschungsgemeinschaft bei der Kommission für Bayerische Landesgeschichte. 4. Reihe. 6., 8. Bd. Studien zur Fuggergeschichte. 13., 17. Bd.)

eseményeket. Főképp ebből fakadt talán bösz Szapolyai- és Szapolyai-párt-ellenessége. Kritikai szellemének azonban korántsem szabtak határt a párt-alakulások: bíráló megjegyzéseiből kijutott szinte minden politikai vezetőnek, akit valamelyest ismert, és a magyar politikai élet egészének is. Ítéletei olykor talán túlságosan is szigorúak, sőt nemegyszer igazságtalanok, de megfigyelései, az éles szemű kívülről álló észrevételei, mindig érdekesek, új színnel gazdagítják ismereteinket e korról és e kor embereiről.

Nemcsak a magyarországi helyzetet nézte Dernschwam bíráló szemmel: a kritikai szellem lényéből fakadt. Különösen élesen nyilvánult ez meg a vallás terén, olyannyira, hogy életrajzírói zavarba estek, ha vallási hovatartozását kellett meghatározni. Pápaság-, sőt bizonyos katolicizmus-ellenessége egy percre sem vitás ugyan: minden lehető alkalmat megragadott, hogy elmondja lesújtó véleményét a pápaságról, szerzetesekről, egyes katolikus dogmákról, de bírálata olykor a reformáció híveit sem kímélte. Mindkettőre fogunk példákat találni széljegyzetei között is. Babinger oly módon próbálta áthidalni ezt az ellentmondást, hogy Dernschwamot egy harmadik vallási irányzathoz sorolta, azt gyanította, hogy, mint Csehország szülötte, a huszitizmushoz húzott. Legújabb életrajzírója, Kurt Oberdorffer, kétségbe vonta, hogy Dernschwam maga lutheránus lett volna, annak ellenére, hogy a pápaságra szórt szidalmaiban a lutheri eszmék fedezhetők föl.⁶

A magam részéről inkább arra hajlom, hogy Dernschwamot kifejezetten Luther hívének tekintsem, és mindazt, ami ez ellen szól, részben mindent bíráló szellemének tulajdonítsam, részben pedig annak a ténynek, hogy Dernschwam életében a katolikusok és protestánsok közti határvonal még sokszor bizonytalannak tűnt, nem rajzolódott ki élesen. Besztercebánya polgárai például, akiknek vallási életében, a Fuggerek faktoraként, Dernschwam is játszott bizonyos szerepet,⁷ már az 1520-as évektől kétségtelenül lutheránusok voltak ugyan, de csak az 1550-es évek végén került sor arra, hogy ezt írásban és határozottan kifejtse, nyíltan elhatárolják magukat a katolicizmustól.

A kor – és különösen Magyarország – kulturális, gazdasági és politikai életében egyaránt jártas, éles szemű, önállóan gondolkodó ember vélemény-foszlányait kerestem tehát a bécsi Nationalbibliothekban. Hogy igen keveset találtam belőle, úgy hiszem, a munkának nem hiábavalóságát, hanem nehézségét mutatja. A rendelkezésemre álló idő nagyon csekélynek bizonyult ehhez a feladathoz, és, ha nem hinném, hogy az eredmény mindenekelőtt a magyar történelem és kultúra művelőit érdekelheti, igazat kellene adnom Babingernek, aki ennek elvégzését a Nationalbibliothek egyik dolgozójától vagy legalábbis egy Bécsben élő kutatótól várta. (Az én hitemet látszik viszont igazolni, hogy ez mindmáig nem történt meg.) A magam részéről Dernschwam könyveinek elenyésző töredékét tudtam csak átnézni,

⁶ K. Oberdorffer: Hans Dernschwam. (= Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben. Hrsg. von G. Frh. v. Pölnitz. I. Bd. München, 1952. 240. l.)

⁷ Résztvett a Szt. Erzsébet ispotály papjainak (rektorainak) kiválasztásában és beiktatásában, minthogy ez a vallási intézmény a mindenkori bányabérlők kegyurasága alá tartozott. (Besztercebánya város levéltára. Historica 28. Stadtbuch 1542–1561. 103., 477–479. l. Országos Levéltár. Filmtár. Č 74. doboz.)

alig több mint 100 művet a – legalábbis eredetileg – mintegy 2000 közül.⁸ Talán mégsem érdektelen, ha tapasztalataimról, köztük a kutatásban felmerülő nehézségekről, beszámolok.

A nehézségek főképp abból fakadnak, hogy a tényleges feladat, Dernschwam könyveinek átnézése előtt az azonosítás munkáját is el kell végezni. Nemcsak a kutatótól igényel ez sok időt, hanem elsősorban a könyvtár alkalmazottaira ró jelentős terhet: nagyszámú könyvet – az átnézésre kerülőknél is jóval többet – kell ily módon megmozgatniuk. Dernschwam könyvtárának egységét ugyanis az idők folyamán megbontották, a könyveket, új jelzettel ellátva, besorolták az összállományba, és sem a régi, még Dernschwamtól származó katalógusban nem tüntették föl az új jelzeteket, sem az új katalóguscédulák nem utalnak a provenienciára. Ennél még súlyosabb problémákat okoz az a körülmény, hogy nemcsak a könyvtár egészének, hanem azon belül sokszor a több önálló művet tartalmazó köteteknek egységét is megbontották: a kolligátumokat – ezek alkották Dernschwam könyveinek csaknem kétharmadát – többnyire darabjaira szedték, és a különválasztott és -kötött műveket hol azonos, hol különböző jelzettel osztották be az összkönyvtári állományba.

Nem okoz nehézséget az azonosítás azoknál a könyveknél, amelyek megtartották eredeti kötésüket és Dernschwam ex librisét. A Nationalbibliothek vezetői, messze-menő segítőkészséggel, rendelkezésemre bocsátották az ezekről készített jegyzéket, amely a könyvek jelenlegi jelzetét tünteti fel. 61 mű – 75 kötet – szerepel e jegyzéken (9 jelzet hibásnak bizonyult köztük), és lehetséges, hogy Dernschwam eredeti könyvtárában sem volt sokkal nagyobb az ily módon rendbe szedett könyveknek száma. Az egyik könyvben ugyanis, a hátsó tábla belső oldalára Dernschwam följegyezte, hogy 45 forintot adott ki kötésre, ez az összeg pedig kb. 100–120 könyv köttetését fedezhette.⁹ Lehetséges, természetesen, hogy a könyvek köttetésére kiadott összegnek csak egy részét jelölte itt, az a tény viszont, hogy a bécsi kamara 1569 februárjában viszonylag oly alacsony összeget, 500 forintot fizetett Dernschwam örökösének e könyvtárért, ugyancsak arra mutat, hogy nem csupa egységesen és szépen kötött könyvet vettek át tőle.

Az eredeti kötéseket a 16. század második felének jellegzetes német vaknyomásos ornamentikája díszíti: a világos bőrrrel bevont fatáblákon görögökkel nyomott minták keretezik a tükröt. A minták alapelemei között találunk kettős vonallal képzett rombuszt, közepén stilizált virággal, levél- és növénymintákat, próféták, szentek vagy ókori filozófusok arképeit. Az első táblán a külső keret két téglalapot fog közre, a felső, kisebbikbe a bekötött mű rövid címét nyomták, az alsóban a tulajdonos monogramja, HD található.

⁸ Az eredeti katalógus alapján Oberdorffer összesen 2270 kéziratos és nyomtatott önálló művet említ (i.m. 242. l.), Berlász J. kb. 2100-ra becsüli az önálló nyomtatott művek számát (i.m. M. Könyvszemle. 1964. 1. sz. 2. l.). Valószínűnek tartom azonban, hogy a jelenleg ténylegesen a Nationalbibliothek birtokában levő, Dernschwamtól származó könyvek száma ennél lényegesen kisebb.

⁹ HD binderlon fl. 45. A nevezett könyv: O. Brunfelsius: *Herbarium vivae eicones ad naturae imitationem ... effigatae*. Argentorati, 1532, J. Schottus. (Jelzete: 69 P 29) – Besztercebánya város tanácsa 35 dénárt fizetett az 1530-as években a városi könyvek köttetéséért. (Beszterceb. város lt. Számadáskönyvek. 1537. 102. l. 1539. 82. l. OL. Filmtár. Č 79. doboz.)

Akad elvétve olyan kötés is, amely a könyv tartalmához igazodik. Ilyen Melanchthon egyik műve,¹⁰ amelynek felső táblájára Luther aranyozott arcképét nyomták, alatta ezzel a szöveggel: „1536. Ez az arc az élő Lutheré, aki tiszta szívvel tanítja Krisztus eszméit.” A hátsó táblán Melanchthon aranyozott arcképe alatt ez olvasható: „Az apróbb tudományokban (*artes parvae*) jeleskedett Melanchthon, ne becsüld le azonban ezt az érdemet.” Ezek a mondatok, amelyek – nyilván a könyvkötőnek szánva – Dernschwam írásával egy-egy cédulán a könyvbe beragasztva is megtalálhatók, összes megnyilvánulásai közül talán legvilágosabban fejezik ki Dernschwam határozott Luther-szimpatiáját.

A kötésen és ex librisen kívül is akadnak azért, szerencsére, fogódzók az azonosításhoz, sőt, az eredetileg is önálló egységet alkotó könyveknél ez nem is igen problémát okoz. A tulajdonos szeretne beírni a nevét vagy monogramját könyveibe, a címlapra, esetleg a fej- vagy lábmetszésekre, és ahol ezt nem tette, ott is útmutatásul szolgálnak a régi jelzetek. A könyvekből nem törölték ki sem az eredeti jelzeteket, sem azokat, amelyeket a Hofbibliothek első könyvtárosa, Hugo Blotius adott nekik 1575-ben. (Blotius meghagyta Dernschwam könyvtárának egységét, és a könyveket 6742-től 7739-ig terjedő számsorba osztotta.) A művek végén, a nyomtatott szöveg után pedig többnyire jellegzetes bejegyzés található, egy csupa nagybetűs, valószínűleg pecséttel beütött név és évszám:

M. IODOCUS NASS

ANNO MDLXIII.

Ez a bejegyzés bizonyára egy 1564-es könyvtárrendezés nyoma, amelynek végrehajtójáról, Jodocus Nassról, azonkívül, hogy Dernschwam famulusa lehetett, csak annyit tudunk, hogy 1569 áprilisában 30 koronát, azaz 46 forint 30 krajcárt kapott a bécsi kamarától.¹¹ A nehézségek így főképpen a szétszedett kolligátumoknál merülnek föl: ezeknél a régi jelzet (és esetleg Dernschwam neve vagy monogramja) csak az eredeti kötésnél elsőként, a Jodocus Nass-féle bejegyzés e kötésnél utolsóként szerepelt műben található.

Segíti végül az azonosítást – Dernschwam kézírásának megismerése után – e kutatás tárgya: a könyvekbe írt jegyzetek. Nem minden könyvében találhatók ilyenek, de viszonylag nagy azoknak a száma, amelyekben az egykori tulajdonos benne hagyta nyomát, ha mással nem, aláhúzásokkal, a margóra írt címszavakkal, maga készítette tartalomjegyzékekkel. Némelyikében ennél több is föllelhető, az, amit kerestem: Dernschwamnak az olvasottakkal kapcsolatos asszociációi, latin vagy német nyelvű széljegyzetei.

Sok ezek között a számunkra érdektelen is, más művekből vett adatok, vélemények, tényszerű kiegészítések. Petrarca műveinek 1501-es velencei kiadásában a szöveget egy latin nyelvű epigrammával egészítette ki, Herberstein *Rerum Mosco-*

¹⁰ Ph. Melanchthon: *Philosophiae moralis epitome*. Argentorati, 1538, apud Cratonem Mylium. (Jelzete 71 Z 181)

¹¹ F. Babinger: Hans Dernschwam ... = *Deutsche Rundschau für Geographie*. 36. Jg. 1913/14. 187. l.

viticarum commentarii c. művéhez összeállította a lengyel királyok uralkodási rendjét, sok szerző nevéhez életrajzi adatokat írt ki Gesner *Bibliotheca*-jából.

Olykor azonban saját tapasztalata, véleménye kívánczolt ki belőle. A szigorú kritikus szólal meg e könyvek margóin is. „Csodálom, hogy ily tudós férfiak ennyire babonások lehettek”, jegyezte föl például Giovanni Pico della Mirandola életrajzát olvasva, amelyet a szerző fia írt apja összes műveinek kiadásához.¹² Michael Herr, a 16. század első felében működő orvos és író, számos klasszikus műnek, köztük a *Geoponica*-nak német nyelvre átültetője, Dernschwam szerint „bebizonyította esztelenségét Constantinus „*De agricultura*” [= *Geoponica*] c. művében. Nagy fantaszta, aki sem görögül, sem latinul nem tud.” (Újabb értékelés szerint Michael Herr, noha nagyon szabadon fordított, a nyelveket ügyesen kezelte.)¹³

A pápaságról, szerzetesekről alkotott véleményét e könyvek margóin is gyakran kifejezésre juttatta. A franciskánus Alfonsus a Castro eretnekségekről írt könyvének végére érve, „Mellőzted a te franciskánus barátainak az egész világon mind közt leggyalázatosabb eretnekségét” felkiáltással, különböző szerzők alapján maga ismertette e szerzetesrend történetét.¹⁴ Bartholomaeus Chassenaues, francia jogtudós *Catalogus gloriae mundi* c. művével kapcsolatban Dernschwam határozottan állást foglalt a császár és pápa egymáshoz viszonyított hatalmának kérdésében, természetesen az utóbbi rovására. Talán hajdani ura, Hieronymus Balbi hatása is megnyilvánult itt, ő ugyanis V. Károly 1530-i bolognai megkoronázásának alkalmából hosszabb – később egyházi indexre tett – tanulmányban feszegette, hasonló értelemben, ezt a problémát.

A francia Chassenaues művéhez fűzött polémikus megjegyzésében azonban nemcsak pápa-ellenessége kapott hangot: Dernschwam, úgy látszik, – és ez eszmévilágának előttünk eddig rejtett vonása – a német humanisták sorához csatlakozva, érzékenyen és harciasan védte a Német-Római Birodalom és német-római császár valójában mindinkább névlegessé váló hatalmát. Az immár teljesen illuzórikus európai egység utáni nosztalgikus vágy az ébredező nemzeti öntudattal keveredett ebben az érzékenységekben, és kereste igazolását a múltban, többek között oly módon, hogy a germán történelmet minél távolabbi időkbe igyekezett visszavezetni. Talán ezt a törekvést olvashatjuk ki Dernschwamnak abból a megjegyzéséből is, amelyet Tacitus *Annales*-ébe írt: „Tacitus szerint a Germania név újkeletű szó, jöllehet jóval előtte már Caesar és mások is említést tettek a germánokról. Sőt még Livius is hirdeti, hogy régi szerzőknél olyan utalást talált, amely szerint Tarquinius Priscus idejében germánok jártak Itáliában. Tacitus így kizárólag agyszüleményét írja, amikor a Germania nevet új szóként tünteti föl.”¹⁵

A német humanistáknak ez az érzékenysége sértett göggel válaszolt az itáliai

¹² J. Picus Mirandola: *Opera omnia*. Basileae, 1557, H. Petri. (Jelzete 71 N 3)

¹³ A széljegyzet O. Brunfelsius művében található, az 1. tom. utolsó sztl. levelén (ld. 9. jegyzet). – Michael Herr-ről ld. J. Franck méltatását (*Allgemeine deutsche Biographie*. 12. Bd. 204–205. l.).

¹⁴ Alfonsus a Castro: *Adversus omnes haereses libri XIII*. Antverpiae, 1556 (1557), J. Steelsius. 159. lev. (Jelzete 19 B 12).

¹⁵ P. Cornelius Tacitus: *Annalium ab excessu Augusti ... libri sedecim, qui supersunt ...*, ad exemplar manuscriptum recogniti per Beatum Rhenanum. Basileae, 1533, Off. Frobeniana. V₈ lev. (Jelzete: 48 Q 50).

humanizmusnak minden nem itáliait – és különösen németet – „barbár”-ként kezelő és nevező megvetésére, támadással védekezve, mint a mi Dernschwamunk, aki Franciscus Albertinus *Mirabilia Rome* c. művét olvasva, már az első szavak mellé odabiggyesztette: „*Alszent és talpnyaló, itáliai módra.*”¹⁶ S a Német-Római Birodalom szellemi harcosai küzdöttek a franciákkal is, akik, akárcsak ők, a maguk államát tekintették a Római Birodalom örökösének. A fejedelemségekre bomlott német állam humanistái folytatták a régi, a középkorban fel-felújuló vitát a „*translatio imperii*” kérdésében, s a német-római császárság öröklött jogait és egyetemes hatalmát hirdető írásaira a franciák ugyanolyan harciassággal válaszolva védelmezték saját álláspontjukat. (Balbinak 1530-ban írt művét is először, már 1537-ben, francia részről támadták meg.) Így válik érthetővé az a dühödt franciaellenes kirohánás, amellyel Dernschwam Chassenaeus művébe írt császár-apológiáját befejezte: „*A római császárnak tartoztok engedelmisséggel mindnyájan, ti hitehagyott franciák (Galli=kakasok), akik alighogy kappanok vagytok, sokkal inkább gyalázatos hermaphroditák, egyszemélyben kurvák és kurafiak (succubi et incubi).*”¹⁷

A német-római császár egyetemes jogaiért folytatott harcuk közben fájdalmas dühvel észlelhették a német humanisták a valóságot: a Birodalom bomlását. A Birodalmat féltő harag tört ki Dernschwamból is, amikor, a vallási szempontokat félretéve, „*a Birodalomból dezertáló, hűtlen*” embernek nevezte a lutheránus Brandenburgi Albertet, a reformáció hívét, terjesztőjét és haszonélvezőjét, a Német Lovagrend utolsó nagymesterét, aki a lengyel király fennhatósága alatt világi fejedelemséggé alakította a Lovagrend területét.¹⁸

Háttérbe szorultak a vallási szempontok más ítéleteiben is, például, amikor mélyen – és tegyük hozzá: igazságtalanul – lesújtó véleményét hangoztatta egy másik, ha nem is kifejezetten lutheránus, de erősen a reformációhoz húzó emberről: Sylvester Jánosról. Dernschwam, úgy látszik, elolvasta – ez egyúttal a magyar nyelvben való jártasságát is bizonyítja –, és a legmélyebb megvetéssel kezelte Sylvester Új Testamentum fordítását; valóságos bibliai átkokat szórt nemcsak a fordító, hanem annak mecénása, Nádasdy Tamás fejére is. Szerinte Sylvester „*rossz (perversus) fordító és a legnagyobb gazember, urával és patronusával, Nádasdyval egyetemben. Az Isten törjön benneteket kerékbe, és vessen örök tűzre, most és mindörökké, érde-meitek szerint.*” És még egyszer: „*Jaj nektek, akik Isten szavát tetszésetek szerint rontjátok és gyalázzátok meg. Örök kárhozat legyen jutalmatok.*”¹⁹

Hogy miből fakadt e szenvedélyes, elvakult gyűlölet, arról sajnos nem értesü-

¹⁶ F. Albertinus: *Mirabilia Rome*. Lugduni, 1520, R. Morin. 1. lev. (Jelzete 53 G 2; egy eredetileg 7 műből álló kolligátum első tagja. A kolligátum többi, különkötött darabja ugyanezen a számon található.)

¹⁷ B. Chassenaeus: *Catalogus gloriae mundi*. Lugduni, 1546, G. Regnault. 125. lev. (Jelzete 37 P 7). – Balbi művéről ld: Hermann Zs.: Egy humanista karrierje. = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. II. 1964. 239. l.

¹⁸ A széljegyzet S. Herberstein: *Rerum Moscoviticarum commentarii* (Basileae, 1551, J. Oporinus.) 111. l.-ján található (Jelzete 63 C 5). E mű 58. l.-ján megjegyzést írt a „tma” mértékegységhez: „*Germani dicunt ein Thungoldt, das ist 10 mal 100 thaudent. Et in Transsilvania sales secundum tumenos numerant.*”

¹⁹ Uy Testamentum magyar nyelven, Uyssighet, 1541, Abadi Benedek. A₂ és A₃ lev. (Jelzete BE 9 Q 35).

lünk. Valószínűnek tartom, hogy elsősorban személyes ellenszenv táplálhatta. Nádasdyt Szapolyai udvarában ismerhette meg Dernschwam közelebbről, azokon a tárgyalásokon, amelyeket 1530–1531-ben folytatott a Fuggerek nevében, eredménytelenül és – mint már akkor is kifejezésre juttatta – ellenséges és számára ellenszenves légkörben. Akkoriban Gritti és ennek képviselőjét, Nádasdyt tartotta a Fugger-érdekek legfőbb akadályozójának.²⁰

Nem kizárólag megvetésének adott azért kifejezést Magyarországgal kapcsolatban. A szigorú kritikus lelkes magasztalóvá vált, valahányszor az ország természeti adottságairól vallhatott. Erre nyújtott számára alkalmat egy földrajzzal foglalkozó könyv, Dominicus Marius Niger *Geographiae commentariorum libri XI*. c. műve, Dernschwamnak, az általam átnézettek közül legböségesebben kommentált olvasmánya.²¹

Egyik jegyzetéből arról is értesülünk, hogy ezt a művet 70 éves korában, 1564-ben olvasta. „*Akik átlépték a 60 évet, befejezhetnék már életüket, hogy elég táplálék jusson a többieknek*”, hirdette a szöveg, amihez Dernschwam hozzáfűzte: „*Én nem, mert immár 70 éves vagyok*”.

E könyv lapjain földéződtek benne törökországi útjának emlékei, személyes, nagyrészt már naplójában is rögzített tapasztalataival egészítette ki az olvasottakat. Carthago említésére eszébe jutott, hogy 1555-ben egy kisázsiai török falucskában, a bithiniai Carthalban töltötte egy éjszakáját, Amasia neve mellé odaírta, hogy „*Én, H. D. 1555-ben jártam Amasiában, amely Strabo hazája volt*”, itt is értekezett – mint naplójában – a törökök által fogyasztott kábítószerekről, a dervisekről, ezekről a „*természettől bolond, együgyű emberekről*”, „*akik szükségből, szegénységből és tudatlanságból csíráltak maguknak vallást*”, a törökökkel együttesen garázdálkodó haramiákról, „*a főképp bosnyákok, horvátok, szerbek közül kikerülő nomád pásztorokról, akiket a magyarok hajdúknak, azaz pásztoroknak neveznek*”, e marhatolvajokról és emberrablókról, „*akik a foglyokat eladva, elnéptelenítik Magyarországot*”.

Törökök, haramiák nem akármilyen országot pusztítottak: Dernschwam fájdalommal szemlélte e vandalizmust, és óriásinak ítélte az okozott kárt. Amikor 1564-ben Niger könyvében a föld kincseiről olvasott, többnyire Magyarországra gondolt, és széljegyzeteiben az ország természet adta gazdagságát dicsőítette. „*Hazugság*”, vitakozott Nigerrrel, aki szerint a spanyolországi Artabrum (Cabo de Finisterre) a leggazdagabb nemesfémekben. „*De Magyarországon, Erdélyben, a Szepességben, a bányavárosokban olyan bőségesen található e fémek, hogy fel sem lehet sorolni. Más különben nem szállítanak belőlük Magyarországról, nyilvánosan vagy titokban, több ezer mázsát Spanyolországba, Portugáliába és más aranyat és ezüstöt nélkülöző országokba. Németországról nem beszélek.*” Máshelyütt ugyancsak szükségesnek tartotta, hogy a szöveget kiegészítve magasztalja „*Magyarországnak, különösen Erdélynek gazdagságát aranyban, ezüstben, rézben, ólomban, vasban, mészben, sóban, higanyban*”.

²⁰ G. Frh. v. Pölnitz: Anton Fugger. I. Bd. 1453–1535. 1958. 216–234. l.

²¹ D. M. Niger: *Geographiae commentariorum libri XI*, Una cum Laurentii Corvini Novaforensis *Geographia et Strabonis Epitome*, per Hieronymum Gemusaeum translata. Basileae, 1557, H. Petri. (Jelzete 47 P 26.)

Ahol hévíz forrásokról szólt a szöveg, Dernschwam a margóra írta: „*Ilyen meleg vizű források nem egy helyen találhatók Magyarországon, mint például Stubnya-fürdőn, Körmöcbánya mellett, Bajmócon, Budán több helyen is és a dunai Szent Margit szigeten. Csodálatos meleg vizű források vannak Pöstyénben a Vág mellett, Trencsén közelében. Ugyiszintén Selmechánya környékén két helyen is, valamint Várad alatt Cuspinianus alig századrészben sorolta föl ennek az országnak gazdag javait. És ezt pusztítják most a törökök.*”

Hogy Dernschwam mekkora dicshimnusz zengett e szavakkal, azt akkor értjük meg igazából, ha elolvassuk az ország gazdag javainak „*alig századrésznyi*” felsorolását, Cuspinianus *Oratio protrepticáját*. A bécsi humanista 1526-ban írta és adta ki e *Buzdító kiáltványát*, amelyben – a Dernschwam megjegyzéséből is kicsendülő gondolatmenettel – a törökök pusztította ország gazdagságára apellálva serkentette a törökellenes küzdelemre a német fejedelmeket: ha másra nem, gondoltanak arra, hogy ritka értékes földért harcolhatnak. S céljának megfelelően, hosszan, lelkesen magasztalta az ország kincseit.²²

A törökök iszonyú pusztításáról Dernschwam képet adott naplójában, amikor beszámolt a meghódított Magyarországon keresztül vezető útról. Nem egyedül a törököket okolta e gazdag ország vesztiért: részeseknek tartotta ebben a magyar urakat, mindenekelőtt Szapolyait és híveit. És 70 éves korában, egy földrajzi leírást adó könyv lapjait forgatva, amikor azt a kifejezést olvasta a szövegben, hogy valakinek „*a munkásságához bőséges tér nyílt*”, újra kibuggyant belőle a harag: „*Magyarországon bőséges tér nyílt az urak munkásságához, mert az országot ők és a törökök pusztították el, a rabló János vajdával, aki betolakodott király volt.*”

Máshelyütt még élesebben fogalmazott. Várdai Pál, esztergomi érsekről írt, akivel 1529-ben Budán találkozott, amikor az kapcsolatot keresett a budai basával. „*Ilyen rombolást végeznek manapság a magyarok, mintegy rablásból élve, és hazájukat elveszejtve*”, vonta le az általános következtetést Dernschwam. „*De ahogyan megszerezték Pannoniát, úgy fogják azt el is veszíteni, minthogy a törököket nem lehet másképpen elűzni, csak a hűtlen, azaz a törökökhöz húzó magyarokkal együtt.*”

Dernschwamnak e harcias kifakadásával azonban már elbúcsúztunk a bécsi Nationalbibliothektól: ez a jegyzete a müncheni Bayerische Staatsbibliothek egyik kéziratában található. A kézirat, amelynek legfontosabb részét Stanislaus Sauer, boroszlói kanonok sziléziai krónikája alkotja, 1560-ban került Dernschwam birtokába, és onnan – más könyvekkel, kéziratokkal együtt – Münchenbe.²³ Dernschwam bőségesen ellátta ezt is jegyzeteivel, itt is szidta a szerzeteseket – köztük Kapisztrán Jánost, aki szerinte „*tudatlan szerzetes volt, aki nem tudott latinul, és tolmáccsal prédikált*” –, a pápákat, papokat és, mint láttuk, a magyar urakat.

²² Az *Oratio protrepticának* Dernschwam birtokolta – és a katalóguscédula szerint is jegyzeteivel ellátott – példányát sajnos nem láthattam: a könyvet nem találták. (Az 53 G 2 jelzetű 7 műből álló egykori kolligátum 6. darabja.) – Cuspinianus halála után, 1553-ban, újra kinyomtatták e művét; függelékként csatolták a szerző hagyatékából, elsősorban Dernschwam szorgalmazására kiadott „*Austria*” c. írásához. Ld.: Ankwiczy-Kleehoven i.m. 279–284. l.

²³ A kézirat jelzete Clm. 965. Ismertette és Sauer krónikájának szövegét kiadta H. Hoffmann és K. Engelbert. (Münchner Theologische Zeitschrift. 4. 1953. 102–118. l. és Archiv für Schlesische Kirchengesch. 13. Bd. (1955.) 82–137. l. 14. Bd. (1956.) 105–140. l., 15. Bd. (1957.) 124–170. l.)

Nem bukkantam kincsekre Dernschwamnak azon könyveiben, amelyeket módomból volt átnézni. Nem találtam bennük lényeges ismeretlen adatokat, új összefüggéseket megvilágító tényeket, gondolatokat. Mégis, ennek az elmélkedve – és kezében tollat tartva – olvasó embernek e néhány asszociációjából is kicsendül korának, a 16. századnak számos problémája, gondja-baja, köztük a számára is egyik legfájóbb, Magyarország pusztulása. S nyújt talán némi segítséget ahhoz, hogy jobban megismerjük e kornak egyik figyelemreméltó alakját, a jegyzetek íróját, Hans Dernschwamot.

ÜBER DIE MARGINALIEN DER DERNSCHWAMSCHEN BÜCHERSAMMLUNG

(Zusammenfassung)

Die Absicht dieser Arbeit war keineswegs die in der Wiener Nationalbibliothek aufbewahrten Büchersammlung des Fugger-Faktors in Ungarn, Hans Dernschwam (1494–1568), buchgeschichtlich zu bearbeiten. Die Verfasserin begnügte sich diesmal mit der Untersuchung der Notizen, die von Dernschwams Hand in die Bücher eingetragen wurden. Es konnte zwar nur ein Bruchteil der Bücher durchgesehen werden, doch das gesichtete Material mochte vielleicht auch zur Charakterisierung der Aufzeichnungen beitragen. Es werden da im Wesentlichen keine neue Tatsachen geboten, doch die über Dernschwam bisher bekannten Daten werden einigermaßen befestigt und erweitert.

Die Marginalien – scharf kritischen Geistes – zeugen vom Dernschwams Hass gegen Mönche und Päpste, von seiner Sorge um die Einheit des Heiligen Römischen Reiches, um die schwindende Macht des Kaisers. Er sah der Verwüstungen in dem, von ihm als ein reiches und wertvolles Land hochgeschätzten Ungarn betrübt zu. Er lässt seinem Groll gegen den ungarischen Adel, den er für die Türkenkatastrophe mitverantwortlich hielt, freien Lauf.

Die Marginalien, wie seine beiden im Laufe der letzten 200 Jahre gedruckten Werke, lassen Dernschwam als eine zuhöchst interessante Gestalt des Nach-Mohatsch-Ungarn erscheinen. Sie sind von einem Mann geschrieben, der am Gebiet der humanistischen Bildung genauso bewandert gewesen, wie in den Fragen der Wirtschaft. Er war ein kritischer Beobachter der Verhältnisse in Ungarn, die er – ein Ergebniss der im Dienste der Fugger verbrachten Jahrzehnten – auch ausgezeichnet kannte.